

תשובה בענין תרומת הגוף לבית ספר לרפואה

שאלה: האם מותר לאדם לתרום את גופו לבית ספר לרפואה ובאלו תנאים?
אם תרם אדם גופו לבית ספר לרפואה, האם מותר לקבור אותו בבית קברות
יהודי לאחר תום תקופת התרומה? מתי מתאבלים על מי שתרם את גופו לבית
ספר לרפואה?

תשובה:

תרומת הגוף לבית ספר לרפואה מותרת לפי ההלכה בתנאים המפורטים
בהמשך התשובה.¹

(I) הקדמה

בתי הספר לרפואה בארץ מבצעים ניתוחי מתים בגוויותיהם של תורמים
שתרמו את גופם למדע לצרכי לימוד ומחקר, בהתאם להוראות החוק.² תכנית
הכשרת רופאים בבתי ספר לרפואה בארץ, וכן בארצות רבות בחו"ל, כוללת
ניתוחי מתים כדבר שבשיגרה.

יש הסכמה כללית בין רופאים לגבי הצורך בניתוחי מתים ללימוד
הפתולוגיה וכן, לעיתים, לגילוי סיבת המוות, אך אין תמימות דעים בין
רופאים באשר להכרחיות של ניתוח גופות במסגרת לימוד האנטומיה.³

למרות זאת, רבים מבין הרופאים שרכשו את מיומנותם בצורת לימוד
שכללה ניתוח שיטתי של גופה במסגרת לימודי האנטומיה מעידים על עצמם
שדרך לימוד זו העניקה להם ידע חיוני שהעלה את רמת המיומנות המקצועית
שלהם לאין ערוך. לדידם אין תחליף למגע הישיר והשיטתי עם הגופה
ולמישוש האיברים במסגרת לימודי האנטומיה.

גם כיום, כאשר ישנן שיטות חדישות ללימוד אנטומיה, הכוללות שימוש
באמצעי הדמיה משוכללים, השימוש באותם אמצעים טכנולוגיים חדישים

אינו מהווה אפשרות ריאלית המחליפה כליל את ניתוחי המתים בשעורי אנטומיה בבתי הספר לרפואה.

כיום ניתן אולי להכשיר אדם בעל כשרון יוצא מן הכלל למקצוע הרפואה גם ללא ניתוחי מתים, אך מן הסתם מחובתנו להכשיר רופאים רבים בצורה הטובה ביותר על מנת להבטיח שהציבור הרחב יקבל את הטיפול הרפואי הנאות. וכל עוד המערכת איננה יכולה להפעיל ולהסתמך על אותם השכלולים הטכנולוגיים באופן בלעדי, אם מפני שאינם מושלמים דיים או מותאמים למערכת הקיימת ולצרכיה, ואם מפני שמטעמים כלכליים הם אינם עדיין בהישג ידה של המערכת, אי אפשר לומר שאין צורך בתרומת הגוף לבתי ספר לרפואה.

כאשר ישתנו התנאים בצורה משמעותית, יהיה מקום לחזור ולשקול את הנושא מחדש.

למעשה אנחנו נהנים כיום מתרומתם של התורמים גופותיהם לבתי הספר לרפואה כל עת שאנו נזקקים לטיפול רפואי, וחזקה על התורמים שהם פועלים מתוך רצון להיטיב עם הבריות, ומתוך כוונה להוסיף לנו בריאות וחיים.⁴

II) יחס ההלכה לתרומה כזאת: שיקולים כלליים

עיקר השאלה הוא מהו יחס ההלכה לקיומה של מערכת הרפואה במדינת ישראל, וכן מהו יחסה ללומדים את חכמת הרפואה במסגרת אותה המערכת. אך רוב הפוסקים עד היום העדיפו להתמקד בדיון במספר מצוות עשה ולא תעשה הקשורות בטיפול במתים ובקבורתם, בהתאם לדרישות המסורת, ולבחון את הנושא בהתייחס אליהן, ללא התייחסות לעומק בהשלכות של אותם הדינים על קיומה של מערכת רפואית מפותחת במדינה יהודית. דוקא שאלה מרכזית זו נזנחה ולא זכתה לדיון הלכתי הולם עד היום.⁵

אמנם הרב חיים הירשנזון הראה לפני שבעים שנה שהוא הבין היטב את מקום ניתוחי המתים במערכת הלימודים של בתי הספר לרפואה, בצטטו את דבריו הבאים של ד"ר הענרי אילאוויא (Illoway) :

דעת המחלות יש לה ג' יסודות: (א) דעת חלקי הגוף הבריא (אנאטאמיה), (ב) דעת מפעל חלקי הגוף הבריא (פיזיאלוגיה), (ג) דעת חלקי הגוף כמו שהם בעת או אחר כל מחלה ומחלה, מה הם השינויים שנעשו בהם ע"י מחלה זאת או אחרת (פאטאלוגיה). וכל הג' הידיעות האלו ובפרט הידיעות א' וג' לא יכול אדם לקנות לעצמו רק על ידי ניתוח המתים... וזה הסכמת כל העמים הנאורים וכן גזרו אומר, והוא חלק שאין לשנות כי כל מי שרוצה להיות רופא חולים צריך ללמוד קודם על הג' יסודות האלו שהם יסוד הראשי לכל חכמת הרפואה... זה כלל גדול שהכל מודים בו שאין אפשר לדרוש ולחקור בטבע המחלות והשינויים שהן פועלות בגוף החולה רק ע"י ניתוח המתים שהלכו בדרך כל חי ע"י מחלה זו או אחרת, על כן ניתוח המתים צורך גדול של הציבור הוא כו' ועוד אני אומר מה שלא אמר שבור מלכא כי החיוב על הרופא להשתלם בחכמת הרפואה בכל מה שביכלתו, לקיים מה שנאמר "רפא ירפא", שיהיה רופא מומחה להיטיב ולא להזיק, וזה אי אפשר בלי ניתוח המת.

6

אך דוקא הרב הירשנזון המבחין היטב בצורך בניתוחי מתים לשם לימוד האנטומיה אומר :

ופשוט שניתוח מתים אשר מתו בדרך הטבע ללמוד מלאכת וחכמת הניתוח בכלל אין בזה לא כבוד החיים ולא צורך החיים, ולא תביעות החיים, כי אחרי שיש די מחויבים מיתה למלכות שזה מותר לכולי עלמא... ומבני העמים יש שמוכרים עצמם לזה לנתחם אחרי מיתתם שלדידהו לא הוי מומא, ואדרבא יש אחדים מהם שחושבים עוד זאת לכבוד ולאידיל להביא תועלת לעולם, אם כן אין לנו לעשות זאת במתים יהודים החושבים זה לניוול ולפגם משפחה ובחייהם אינם

חפצים בזה, אבל מי שמת מחמת מחלה אשר הרופאים עמלו ולא מצאו את רפואתו וחושבים שעל ידי הניתוח ימצאו את סוד המחלה להביא תועלת לאנושות בכלל ולהחולים המצפים לרפואה בפרט, וזה בודאי לא יוכל להעשות על ידי אחרים כי לא כל האנשים שווים במחלה אחת "ולמות תוצאות" [תהילים ס"ח:כ"א], ודאי צרכי החיים וצרכי הרבים הוא בלי ספק...⁷

לסיכום, הרב הירשנזון מציע שהמערכת הרפואית תהיה מושתתת בעיקר על ניתוחי מתים של "הרוגי מלכות" ושל גויים.

ואכן בעיה חמורה הנובעת מתוך עיון בחומר ההלכתי הקיים בנושא זה היא ההתייחסות לאפשרות של ניתוחי מתים של בני דתות אחרות כפתרון מעשי לבעיה ההלכתית.⁸ ערך בסיסי ביהדות הוא שהאדם, מושג הכולל כל אדם באשר הוא אדם, נברא בצלם.^{8א} אל לנו לקיים מערכת רפואית מודרנית ולהנות משירותי הבריאות שלה על גבם של בני דתות אחרות. פסקי הלכה המתבססים על הבחנה כזו כדי לקיים מערכת רפואית אשר תשרת את הציבור בכללותו לוקות בעינינו בחסר מוסרי מבחינת ההלכה, ואינם יכולים להוות תקדים הלכתי עבורנו במדינת ישראל הריבונית, שבה אנחנו אחראים לעיצוב פני החברה וכן לשלומם ולבריאותם של כל התושבים, יהודים ושאינם יהודים כאחד. לענין זה כתב הרב עמנואל יעקובוביץ, לשעבר רבה הראשי של אנגליה:

...יש שאינם מחלקים בין יהודים לנכרים, כר' יעקב עמדין. ודרך אגב גם הרב ר' יוסף דוב סולובייציק שליט"א פסק כן באמרו שהיות ודין ניוול המת נובע מאיסור הלנת המת שהוא משום "כי קללת אלהים תלווי", דהיינו משום שנברא התלוי בצלם אלוהים, כמ"ש הרמב"ן שם, ממילא שוב אין להבדיל בין יהודי לשאינו יהודי.⁹

גישה זו אשר איננה מחלקת בין יהודים לבין נכרים צריכה להיות נר לרגלינו לא רק בכל הקשור למערכת הבריאות אלא גם בכל הקשור לדאגה

לכבוד המת ולחובת הקבורה של כל נפטר, תהא השתייכותו הדתית אשר תהא.

בעיה מרכזית נוספת בחומר ההלכתי הקיים היא שאין התייחסות ברורה וחד-משמעית במרבית פסקי ההלכה המקילים הרואים בניתוחי מתים לצורך לימוד חכמת הרפואה דבר חיוני, לעובדה שלימודי האנטומיה מושתתים על ניתוח גופות של אנשים שנפטרו בדרך הטבע, ללא קשר עם מחלה ספציפית. במאמרו "לימוד אנטומיה בבתי הספר לרפואה לאור ההלכה",¹⁰ כתב הרב גורן: "גם לשיטת המתירים נתוח לאחר המות כשמחל בחייו על כבודו. אין זה אלא כאשר המדובר בבדיקה זמנית וקצרה שלאחר המות, לצורך גילוי שרשי המחלה או סיבת המות...".

רוב פסקי ההלכה המוצאים היתר בנדון מתייחסים לניתוח גווייה של נפטר שמת ממחלה זו או אחרת, ומניחים שמתוך ניתוח גופתו אנו עשויים למצוא ממצאים שיעזרו לרפא חולים נוספים הסובלים מאותה המחלה. לדוגמא, הרב עוזיאל בבואו לדחות את החשש המובא בסוף דבריו של הנודע ביהודה ש"אם כן ינתחו כל המתים",¹¹ אומר:

ודאי שזה טעם מספיק שלא להתיר בהחלט ולעשות מתי ישראל הפקר לכל מי שרוצה ללמוד חכמת הרפואה, אבל במקום מחלה ידועה שלא ישעו הרופאים סודם ורוצים ללמוד מהזדמנות זאת על ידי נתוח ומכל שכן במקום שאי אפשר לרופאי ישראל ללמוד חכמת הרפואה אם לא על ידי ניתוח שכזה יש ודאי סכנת נפשות שלא יחדל חולה מהארץ, וכלם צריכים לרפואה, ודאי שמותר גמור הוא לנתח את המת...¹²

אך לימודי האנטומיה, להבדיל מלימודי הפתולוגיה, מאופיינים ע"י כך שהניתוח נעשה בגופה של אדם שנפטר ללא סימני מחלה ספציפית זו או אחרת.

בבואנו לפסוק בענין תרומת הגוף לבית ספר לרפואה עלינו להכיר בעובדות שבשטח ולהתייחס אליהן במישרין, בנוסף להתייחסות למקורות ולפסקי ההלכה הקיימים בנדון.

III) השאלות ההלכתיות הקשורות לתרומת הגוף לבית ספר לרפואה

שאלה זו מתחלקת לכמה חלקים :

- (א) האם מותר לאדם לתרום את גופו לבית ספר לרפואה ובאלו תנאים?
(ב) אם תרם אדם גופו לבית ספר לרפואה, האם מותר לקבור אותו בבית קברות יהודי לאחר תום תקופת התרומה?
(ג) מתי מתאבלים על מי שתרום את גופו לבית ספר לרפואה?

(א) האם מותר לאדם לתרום את גופו לבית ספר לרפואה ובאלו תנאים?

שאלה זו נשאלה כבר בעבר.¹³ כאמור ישנם פוסקים המקילים בנידון,¹⁴ אך תשובות רבות מסתייגות מנתיחת גופות לשם לימוד חכמת הרפואה או אוסרות את הדבר מכל וכל.¹⁵

1) איסור הנאה מן המת

בין הנימוקים להסתייגות או לאיסור ההלכתי קיים החשש מעבירה על איסור הנאה מן המת.¹⁶

בתלמוד נלמד מגזרה שוה שגופת המת אסורה בהנאה (עבודה זרה כ"ט ע"ב), וכך פסק הרמב"ם בהלכות אבל י"ד: כ"א, והשו"ע ביו"ד שמ"ט: א'-ב'. לגבי מקור האיסור נחלקו הפוסקים -- יש הפוסקים שהאיסור הוא מדאורייתא ויש הפוסקים שהאיסור הוא מדרבנן.¹⁷

רבים פסקו שאין הנאה מן המת בלימוד על ידי הסתכלות.¹⁸ יש המבססים גישה זאת על הסוגיא בסנהדרין ס"ח ע"א, המתירה לתלמידי חכמים לעסוק במעשי כישוף לשם לימוד למרות שהדבר כרוך בעבירה על איסור מן התורה. מעבר לכך קבע הרב יוסף צווייג, בשו"ת פורת יוסף, סי' י"ז, שאין איסור

הנאה מן המת בניתוחי מתים לצורך לימוד חכמת הרפואה, וז"ל: "דלא מיקרי הנאה מן גוף המת, מה שלומד מהבטה ומעיון באברי המת" (ההדגשה שלי). מכאן ניתן להסיק ש"הסתכלות" אינה מוגבלת להסתכלות פסיבית בלבד, אלא יכולה לכלול גם עיון מעשי באברי המת לשם לימוד. הרב צווייג מסתמך על פירוש הרשב"א לסוכה ל"א ע"ב, שאין איסור הנאה אלא אם כן נהנה מגוף האיסור, ולא כאשר ההנאה היא עקיפה. אין ספק שניתוח מתים אינו פעולה המהנה כשלעצמה, אלא שהדבר נעשה לשם רכישת מיומנות מקצועית בתחום הרפואה.

לבסוף יש לציין שהנודע ביהודה לא הזכיר כלל וכלל חשש איסור זה כשהוא דן בענין.18א

2) איסור הלנת המת ומצוות קבורת המת

נימוקים נוספים להסתייגות או לאיסור ניתוחי מתים לצורך לימוד חכמת הרפואה קשורים באיסור הלנת המת ובמצוות קבורת המת. על מצוות אלו, האחת מצוות לא תעשה והשניה מצוות עשה,¹⁹ נאמר בתורה, (דברים כ"א: כ"ב-כ"ג):

וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת, ותלית אותו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי, ולא תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה.

לפי הפשט, חלות מצוות אלו על הרוגי בית דין בלבד והחיוב הוא לקבור אותם ביום המיתה. המשנה בסנהדרין ו': ה' הרחיבה את איסור הלנת המת על כל מי שמלין את מתו. ובסוגיא התלמודית בסנהדרין מ"ו ע"ב, הורחבה חובת הקבורה גם היא על כל אחד.²⁰

מצוות קבורה מתייחסת לכל חלקי המת. הלכה זו מסיקים הפוסקים מתוך ירושלמי נזיר פ"ז ה"א, ל"ג ע"א, שם נאמר: "יתקברנו" -- כולו ולא

מקצתו; 'תקברנו' -- מיכן שאם שייר ממנו לא עשה כלום, שנאמר 'כי קבור תקברנו'. מיכן שאינו נעשה מת מצוה עד שיהא ראשו ורובו". למרות זאת יש פוסקים הקובעים שמצוות קבורה חלה בכזית.²¹ ויש שהקשו על שיטה זו בהסתמכם על הירושלמי הנ"ל בנזיר.²² המחלוקת נובעת מכך שלא ברור אם הירושלמי משוה את דיני הטומאה לקבורה בכל אחד או רק לגבי מת מצוה.

יש החוששים שמא לא כל חלקי הגוף יגיעו לקבורה לאחר ניתוח הגופה ועל כן מסתייגים ממתן היתר בנדון.²³ אולם למעשה נוהלי בתי החולים, וכן החוק, קובעים שכל חלקי הגוף נשמרים ומובאים לקבורה בסוף תקופת התרומה.²⁴

השאלה היחידה היא לגבי הדם המוצא מגוף התורם מיד לאחר הפטירה. דם זה אינו תמיד נשמר ומובא לקבורה. אך ביחס לקבורת דם שיצא מן המת לאחר המוות ישנה מחלוקת הפוסקים. תשובה מאלפת בענין זה ניתן למצוא בשו"ת ציץ אליעזר, חלק י"א, סימן ע'. בתשובה זו מסכם הרב וולדינברג את הדעות ואת השיטות בענין זה ומגיע למסקנה שאין חובת קבורה בדם אשר יצא לאחר המיתה כי חובת הקבורה חלה אך ורק על "דם הנפש".^{24א} במקרה של תרומת הגוף לבית ספר לרפואה אין ספק כי הדם המוצא לאחר הפטירה אינו "דם הנפש" ולכן אין לחוש בענין זה לעבירה על חובת הקבורה.

באשר למצוות קבורת המת, בסנהדרין מ"ו ע"א דנים בשאלה האם חובת הקבורה היא משום בזיון או משום כפרה. אם משום בזיון, אזי אינו יכול הנפטר למחול על קבורתו שהרי יש גם בזיון לקרוביו, אבל אם מדובר בכפרה לנפטר כי אזי יכול הוא למחול על קבורתו בעודנו בחיים. להלכה נפסק שאין אדם רשאי למחול על קבורתו.²⁵ מכל מקום הסוגיא בגמרא איננה דנה במקרה שהאדם מחל על קבורתו בכוונה לתרום את גופו למטרה מיוחדת, אלא במצב שאמר "אל תקברוני" בסתם. המחמירים מחילים את הסוגיא הזו ואת הפסיקה ההלכתית שנבעה ממנה גם על אדם אשר תרם גופו למדע, אך אין תשובה חד משמעית בפסיקה זו לענייננו.²⁶ נראה שאנשים התורמים גופם

לבית ספר לרפואה אינם מוחלים על קבורתם אלא מוחלים על קבורתם המיידית בלבד, וזאת לשם מצוה.

מן הסוגיא בסנהדרין מ"ו ע"ב עולה שאיסור הלנת המת הוא רק בהלנה בזויה וכך ניתן להבין את הדין במשנה סנהדרין הנ"ל: "הלינוהו לכבודו, להביא לו ארון ותכריכין, אינו עובר".

הדעה נותנת שכאשר תרומת הגוף לבית ספר לרפואה נעשית לפרק זמן קצוב כגון לשנה אחת, להבדיל מתרומת הגוף לצמיתות, אין בתרומה כשלעצמה עבירה על איסור הלנת המת או על חובת קבורת המת. כל עוד שהניתוח נעשה בזהירות וביראת הכבוד הנדרשת אין זו הלנה בזויה, מכיון שהמת עצמו ציוה על כך למטרה מוגדרת שהוא ראה בה כמועילה לחיים. כמו כן אין לומר שיש כאן בזיון החיים כאשר כל מטרת התרומה היא לשם מטרת קידום הרפואה וטובת האנושות. כל זה נכון, כאמור, בתנאי שבתום תקופת התרומה יובאו כל חלקי הגוף לקבורה.

3) החשש לניוול המת

חשש נוסף הנוגע לעניננו הוא החשש מפני עבירה על איסור ניוול המת.²⁷ איסור ניוול המת התפרש לא רק כאיסור בזיון המת עצמו אלא גם כאיסור בזיון משפחתו של המת.²⁸ איסור זה נזכר בכמה מקומות בתלמוד.²⁹ מהסוגיא בסנהדרין מ"ה ע"א ניתן ללמוד שמקור האיסור הוא מדין מצוות קבורה כאשר הקבורה נתפסת כמונעת את בזיון המת. אך יש מפרשים³⁰ שהמקור הוא מדין "ואהבת לרעך כמוך", וכך פירשו רש"י בסנהדרין מ"ה ע"א³¹ והריטב"א בפירושו למכות ז' ע"א.

בין אם המקור הוא חשש לבזיון המת או לבזיון בני משפחתו החיים ובין אם האיסור נובע מדין "ואהבת לרעך כמוך" - אין בזיון אם נוהגים לפי רצון המת ואם הניתוח נעשה בכבוד.

נשאלת השאלה אם השימוש בגופה לצורך לימוד האנטומיה גורר בעקבותיו בהכרח עבירה על איסור ניוול המת, ואפילו הדבר נעשה בכבוד, או שמא אין כאן ניוול, או שמא יש ניוול ואיסורו נדחה בכל זאת מפני שיקולים אחרים.

ר' יעקב עטלינגר פסק בשו"ת בנין ציון סימן ק"ע-קע"א, שניתוח מתים כרוך באיסור של גזל כבוד המת בגלל ניוול המת שנעשה במהלך הניתוח.³²

אך לדעת המהר"ם שי"ק (שו"ת מהר"ם שי"ק, יו"ד, סימן שמ"ט) איסור ניוול המת נדחה מפני ספק פיקוח נפש. והוא מביא ראיה מהסוגיא בערכין ז' ע"א, ששם דנים במקרה של אשה שישבה על המשבר בשבת ומתה ומביאין סכין ומקרעין את כרסה ומוציאין את הוולד שהוא ספק חי למרות שהבאת הסכין מהווה חילול שבת. אם איסורי שבת נדחין במקרה של ספק פיקוח נפש אז ברור שאיסור ניוול המת גם כן נדחה מפני אותו המצב.

4) פיקוח נפש ו"חולה לפנינו"

השאלה של פיקוח נפש העסיקה את הפוסקים שדנו בשאלה שלנו, והיא אכן מרכזית לענייננו.

לדעת הפוסקים המחמירים אין מדובר כאן בשאלה של פיקוח נפש כי אין פיקוח נפש או ספק פיקוח נפש דוחה איסורי תורה או אפילו איסורי דרבנן, אלא אם כן החולה או מי שנתון בסכנה נמצא לפנינו וקיים סיכוי להצילו ע"י עבירה על האיסור.³³ הם מרבים להסתמך על הנודע ביהודה שאמר (יורה דעה, סימן ר"י):

ואמנם כל זה ביש ספק נפשות לפנינו... אבל בנדון דידן אין כאן שום חולה הצריך לזה רק שרוצים ללמוד חכמה זו אולי יזדמן חולה שיהיה צריך לזה ודאי דלא דחינן משום חששא קלה זו שום איסור תורה או אפילו איסור דרבנן שאם אתה קורא לחששא זו ספק נפשות אם כן

יהיה כל מלאכת הרפואות שחיקת ובישול סמנים והכנת כלי איזמל להקזה מותר בשבת שמא יזדמן ביום או בלילה חולה שיהיה צורך לזה ולחלק בין חששא לזמן קרוב לחששא לזמן רחוק קשה לחלק.

בצדק העיר על פסק זה הרב אליעזר ברקוביץ שמצב הרפואה בזמננו איננו כמו בזמנו של הנודע ביהודה, ובמיוחד הוא כותב: "... שבזמננו אנו כל החולים שבעולם, כאילו הם נמצאים בכל עת לפנינו".³⁴

גם הרב עמנואל יעקובוביץ סבור כי בתקופתנו כל החולים הם בבחינת "לפנינו", הודות לאמצעי התקשורת החדשים ולמהירות הפצת המידע הרפואי בכל העולם. יתירה מזאת, לדידו ברגע שההיתר מבוסס על פיקוח נפש, הופך ההיתר לענין של חובה ממש.³⁵

וכן כתב הרב גורן בענין זה:

והנה בנוגע לכלל הגדול בהלכות פקוח נפש, שקבעו שני צנתרות הזהב, הלא הם הנודע ביהודה והחתם סופר, שלא נקרא פקוח נפש אלא כאשר החולה לפנינו, ולא כאשר עלולה להתעורר בעתיד בעיה של פקוח נפש, שזהו הציר עליו סובבת השאלה החמורה שלנו, נראה לומר שאין כחו של כלל זה יפה אלא, במקרים ובשאלות של הנוב"י והחת"ס, שם לא עמדה הבעיה של בריאות העם באופן כללי, כי לא היתה זו בעיה צבורית כלל-יהודית, של קיום המערך הרפואי העצמאי בקרב העם היהודי... וברור לנו שבלי ניתוח מתים בבתי ספר לרפואה לא נוכל להוציא מהם רופאים ראויים לשמם - זה נקרא שהחולה לפנינו, מאחר שהמדינה היהודית אחראית לבריאות האוכלוסיה וחייבת לתכנן את השרותים שלה לטווח ארוך, ומי שלא יטרח בערב שבת לא יאכל בשבת...³⁶

למרות זאת, הרב גורן, המכיר בחיוניות תרומת הגוף לבית ספר לרפואה, איננו מתיר תרומת הגוף לבית ספר לרפואה בפה מלא, ודבריו בנדון מאד

מסויגים. הרב גורן בעצם "אינו אוסר" על סטודנטים דתיים ללמוד רפואה, למרות שהדבר כרוך בניתוחי מתים, ובהמשך מאמרו הוא כותב:

כאשר המדובר במדינה שלמה האחראית על הבריאות של האוכלוסייה, אמנם אין בכוחנו להתיר ניתוחים אלו למי שלא ציוה את גופו, ולא מחל הוא או משפחתו על כבודו ועל מצות קבורתו. אולם מי שעשה זאת וציוה גופו לבתי הספר לרפואה אין בכוחנו לאסור על הסטודנטים הדתיים מללמוד רפואה בגלל החשש משלשת האיסורים הכרוכים בניתוחים שלאחר המות שהם: ניוול המת, הלנת המת ואיסור הנאה מן המת. לאחר שנוכחנו לראות שישנן שיטות של גדולי הפוסקים המתירים זאת לצורך קיום המעריך הרפואי, ובמדינה יהודית עצמאית זה גם כרוך עם פקוח נפש של האוכלוסייה כפי המבוא לעיל.^{36א}

אין ספק שצורך גדול הוא לציבור³⁷ לקיים מערכת רפואית ברמה נאותה, ואפילו אם ניתן להתווכח אם מבחינה הלכתית כל החולים הם "לפנינו" לענין פיקוח נפש אם לאו, אין ספק שכל החולים הם באחריותנו, ואנו חייבים להתייחס בכובד ראש לפיקוח נפש של הכלל ולא רק לפיקוח נפש של יחידים. אין דבר העומד בפני פיקוח נפש חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, ולכן אנו פוסקים שתרומת הגוף לבית ספר לרפואה מותרת לפי ההלכה בתנאים שיפורטו בהמשך התשובה.

5) מצוות "ורפא ירפא"

סיוע להיתר לתרומת הגוף לבית ספר לרפואה ולניתוחי מתים במסגרת בתי הספר לרפואה לצורך לימוד אנטומיה ולמחקר על סמך פיקוח נפש ניתן למצוא במצוות "ורפא ירפא".

בשמות כ"א:י"ט נאמר: "אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו ונקה המכה, רק שבתו יתן ורפא ירפא". בתלמוד במסכת בבא קמא פ"ה ע"א נאמר: "דתניא דבי רבי ישמעאל אומר: 'ורפא ירפא' מכאן שניתן רשות לרופא

לרפאות".³⁸ הרמב"ם פוסק בהלכות נדרים ו' ח': "חלה ראובן נכנס שמעון לבקרו... ומותר לו לרפאתו בידו שזו מצוה היא". ובשלחן ערוך יורה דעה של"ו: א' נקבע: "נתנה התורה רשות לרופא לרפאות ומצוה היא ובכלל פיקוח נפש הוא ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים..."³⁹.

6) הלכה למעשה

מתברר מכל הנ"ל שתרומת הגוף לבית ספר לרפואה לצורך לימוד ומחקר מותרת לתקופה קצובה, כגון לשנה אחת, אך יש צורך לדאוג לכך שהניתוח ייעשה בכבוד ושכל חלקי הגוף יובאו לקבורה עם תום תקופת התרומה.⁴⁰

ביסוד ההיתר לתרומת הגוף לבית ספר לרפואה עומד הצורך הציבורי לדאוג למערכת רפואית יעילה ומדעית שתשרת את הציבור על מנת להבטיח את בריאות הציבור בכללותו.

המצוות של "ורפא ירפא" ושל פיקוח נפש של הכלל גוברות על החשש לאיסורים שהניעו את המחמירים לנקוט את עמדתם השלילית לניתוחי מתים במסגרת לימודי הרפואה.

תפקיד ההלכה הרואה בחיוב את המערכת הרפואית במדינת ישראל היא להתוות קווים הלכתיים ברורים לשמירה על קיומה של מערכת רפואית ברמה גבוהה, תוך כדי שמירה על כבוד המת ועל כבוד החיים.

ברוח זאת, אנו מציעים לסטודנט לרפואה וכן לכל המעורבים בניתוח הגופה לומר תפילה או כוונה המיועדת לכוון את המחשבות עוד לפני נתיחת המת, על מנת להעניק מימד רוחני לעשייה ולהעלות לרמת המודע את עובדת היות הניתוח לשם מצוה. (לדוגמא של תפילות כאלו, ראה בנספח להלן).

כמו כן מומלץ ליטול ידיים ללא ברכה - כפי שנהוג ביציאה מבית הקברות (יורה דעה שע"ו:ד') - לאחר ניתוח המתים או צפייה בניתוח המתים, בין אם מנתחים גווייה שלמה ובין אם מטפלים בחלקי גוף בלבד.

ב. בענין קבורת התורמים גופם לבית ספר לרפואה

לאור האמור לעיל ברור שלאחר תום תקופת התרומה יש לקבור את גופות התורמים היהודיים בבית קברות יהודי.⁴¹

ג. בענין שבעה ומנהגי אבילות

נשאלת השאלה מתי יושבים שבעה - האם מיד עם מסירת הגופה לבית הספר לרפואה או עם הקבורה של הגופה לאחר תום תקופת התרומה.

על כך כתב הרב יעקובוביץ את הדברים הבאים :

אולם צריכים להזהיר את הקרובים שאינם יוצאים מידי מצות קבורה כלל עד שיקברו כל חלק וחלק מן המת ושהם אוננים ואינם מתחילים להתאבל כל זמן שלא ייקבר החלק האחרון כדין.⁴²

לעומת זאת נפסק ע"י הרב משה מלכה בשו"ת מקוה המים (חלק ה'), חלק יו"ד, סימן כ"ח, עמ' ע"ה-ע"ו) :

... התחלת האבילות תהיה כאשר יקבלו את הגופה ויקברו אותה, וכל זמן שלא קברו את הגופה לא חלה עליהם לא אנינות ולא אבילות... ורק אחרי שהרופאים ישחררו את הגופה ויקברו אותה הקרובים יתחייבו להתאבל יום אחד בלבד, כדין המלקט עצמות אביו בסי' ת"ג ס"א וכן לקרוע עליו כמ"ש שם ס"ב, וכמו שכן מוכח מסי' שע"ה ס"ז מצאוהו אברים אברים וכו' לא גרע מליקוט עצמות יעו"ש, ומ"מ רק הבנים

צריכים להתאבל אם הם נוכחו בשעת הקבורה, ולא אם הם נמצאים
במקום אחר הכל כמ"ש מרן שם...43

שתי הגישות הנ"ל הינן בעייתיות. אכן בדרך כלל האבילות אינה מתחילה
עד שייקבר המת (שו"ע יו"ד שע"ה:א'), אך יש מקרים יוצאים מן הכלל
המובאים בשלחן ערוך. דוגמא אחת היא המקרה בה משגרים את הגופה
למדינה אחרת לקבורה ואין יודעים מתי ייקבר (שם, ס"ב). במקרה זה
מתחילה תקופת האבילות "מעת שיחזרו פניהם מללוות". מקרה נוסף הוא
כאשר קברוהו בקבר ראשון אך מפנים אותו לקבר אחר. במקרה זה "אם
בתחלה קברוהו על דעת לפנותו כשיזדמן להם, מתחילין אבלות מיד... ואם לא
פינוהו עד לאחר שבעה כבר עבר אבלותם ואין מתאבלים עליו פעם אחרת..."
(שם, ס"ג).

נראה מהמקרים האלה שתחילת השבעה תלויה בשני יסודות - ראשית,
בטיפול האחרון במת מבחינת המתאבל, ושנית, במצב הנפשי של האבל, כאשר
ברור שבמרבית המקרים יש קשר בין שני הדברים.

במקרה שלנו מבחינת המתאבלים, הם גמרו את הטיפול המעשי הנדרש
מהם לגבי המת ברגע שהגופה נלקחה לבית הספר לרפואה, וברור שמבחינתם
המצב הנפשי הוא שהם מוכנים לקבל עליהם את תקופת האבלות מיד, כאילו
שהובא המת לקבורה באותו יום. לכן, תקופת האנינות עבור נפטר שתום גופו
לבית ספר לרפואה תהיה מזמן קבלת ההודעה על הפטירה ועד למועד מסירת
הגופה לבית הספר לרפואה, ותקופת האבלות תתחיל מיד עם מסירת הגופה
לבית הספר לרפואה. אמנם חובת הקבורה עדיין חלה על המשפחה עד לקבורה
בפועל, אלא שהמשפחה רשאית לסמוך על כך שבית הספר לרפואה יטפל
בקבורה באופן אוטומטי כפי שמתחייב מן החוק. אף על פי כן, רצוי
שהמשפחה תשתתף בטקס הקבורה. ואכן, בית הספר לרפואה נוהג להודיע
לקרובים על תאריך הקבורה בתום תקופת התרומה. באותו יום יש למשפחה
לנהוג מנהגי אבלות כמו שנהגו ביום "ליקוט עצמות" (יורה דעה ת"ג: א')
בתקופת התלמוד: "מתאבל עליהם כל היום כולו בכל הדברים הנוהגים

באבל... ונעילת הסנדל ותשמיש המטה ורחיצה וסיכה, ולערב אין מתאבל עליהם...".

IV) סוף דבר

כתב הרמב"ם: "... מלאכת-הרפואה היא מבוא גדול מאד למעלות ולידיעת-האלהים...".⁴⁴ יהי רצון שנוזכה לקיים את מלאכת הרפואה נאמנה ושבזכותה נגיע לא רק לבריאות הגוף והנפש לכלל הציבור אלא גם למעלות ולידיעת האלוהים במהרה בימינו.

הרב גילה דרור

סיון תשנ"ד

בהסכמת

כל חברי הועד

הערות

1. תודתי לרב רפאל אלבז על דף המקורות בנושא זה, לרב דוד גולינקין על ההערות החשובות ועל החומר הרב אשר הוא היפנה לתשומת לבי בעת כתיבת התשובה, לד"ר חנה בורץ שבדקה את המצב בבית החולים הדסה עין כרם, ולחברי החוג "נושאים בהלכה" בקהילת אשל אברהם בבאר שבע שעזרו לי ללבן את הסוגיות ההלכתיות והרפואיות הקשורות לנושא זה.
2. ראה נוסח משולב של חוק האנטומיה והפתולוגיה, תשי"ג-1953, כפי שתוקן בחוק לתיקון חוק האנטומיה והפתולוגיה (תיקון), התשמ"א-1980, ובמיוחד בסעיף 2 הקובע: "גווייתו של אדם שהסכים בכתב כי תשמש למטרות מדעיות - מותר לבתרה בבית ספר לרפואה לצרכי לימוד ומחקר".
3. על החשיבות של ניתוחי מתים ראה פרופ' ז' זילברשטיין, "ניתוח מתים לאור קורות הרפואה והתפתחותה" סיני נ"ד (תשכ"ד), עמ' ס"ב-ס"ו = ספר אביעד, ירושלים, תשמ"ו(!), עמ' רס"ג-רס"ז. אך ראה גם סקר שבו מסתייגים רופאים רבים מניתוחי מתים לצרכי לימוד, באסיא מ"א (יא,א) (ניסן תשמ"ו), עמ' 21-12.
4. ראה תשובתו של הרב לאוטרבך בענין ניתוחי מתים ב- *American Reform*, *Responsa*, New York, 1983, p. 281.
5. ראה מאמרו של ישעיהו ליבוביץ, "נתיחת מתים ואמונה דתית", בין מדע ופילוסופיה, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 301-305.
6. מלכי בקדש, חלק ג', שאלה ד', עמ' 8 ואילך. תודתי לרב מיכאל גרץ שהיפנה את תשומת לבי למקור זה.
7. שם, עמ' 149. [הערת ישראל חזני: "ולמות תוצאות" פירושו כאן, שלמוות סיבות רבות ויש לבדקן].
8. ראה לדוגמא את תשובתו של הרב קוק, דעת כהן, הלכות אבלות, סימן קצ"ט.
- א8. [הערת ישראל חזני: ראה משנה סנהדרין ד' ה' על פי מאמרו של פרופ' א"א אורבך המובא לעיל בתשובתו של הרב דוד גולינקין על השתלות, הערה 7

וכן אבות ג': י"ד "חביב אדם שנברא בצלם" עם תוספות יום טוב ותפארת ישראל על אתר יחד עם דברי משה גרינברג בספרו על המקרא ועל היהדות, תל אביב, 1984, עמ' 55-67.]

9. הרב עמנואל יעקובוביץ, "בעיית ניתוח המתים בספרות ההלכה ולאור התנאים הנוכחיים", תורה ומדע, כרך ד' (תשל"ד), עמ' 63.

10. שבילין, קובץ לא-לב (אייר תשל"ט), עמ' כ"ו.

11. נודע ביהודה, מהדורא תנינא, יו"ד, סימן ר"י.

12. פסקי עזיאל בשאלות הזמן, ירושלים, תשל"ז, סימן ל"ב.

13. לסקירת רוב המאמרים שנכתבו על הנושא ראה ד"ר נחום רקובר, אוצר המשפט, ירושלים, תשל"ו, עמ' 326-329; אוצר המשפט, חלק שני, ירושלים, תשנ"א, עמ' 319, ועמ' 325 ואילך; וביבליוגרפיה רב-לשונית למשפט העברי, ירושלים, תש"ן, עמ' 572 ואילך ועמ' 587 ואילך. לסקירת רוב התשובות עד תשל"ד, ראה הרב קלמן כהנא, "ניתוח מתים בהלכה: סקירה ביבליוגרפית", תורה ומדע, כרך ד', חוברת ב' (מנחם-אב תשל"ד), עמ' 92-112.

14. ראה למשל פסקי עזיאל הנ"ל, סוף סימן ל"ב, ד"ה מסקנא, וראה גם הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, פסקים וכתבים, כרך ה', ירושלים, תש"ן, סימן ק"נ.

15. ראה למשל ציץ אליעזר, חלק י"א, סימן ע"ד; הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק שישי, סימן ס"ד; אגרות משה, יו"ד, ח"ג, סימן ק"ט.

16. הרב יעקב עמדין, שאילת יעבץ, חלק א', סי' מ"א, קובע שאיסור זה חל על מת של יהודים ושל גויים כאחד. הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, יו"ד, סימן של"ו, פוסק לעומתו שאיסור הנאה מהמת אינו חל על גויים.

17. ראה הרב טוביה פרידמן, תשובה בענין השתלת קרניות (באנגלית), בתוך באר טוביה, בעריכת הרב דוד גולנינקין, ירושלים, תשנ"ב, בחלק הלועזי, עמ' 138.

ישנם חילוקי דעות נוספים בין הפוסקים בשאלה אם מת עכו"ם מותר בהנאה אם לאו. מתוך דברי ר' יודן בירושלמי שבת, פ"י ה"ה, י"ב ע"ג, נראה שמת עכו"ם מותר בהנאה. אך ישנה ברייתא בשם רבי ישמעאל בירושלמי ב"ק פ"א ה"א, ב' ע"ב האומרת: "יצא אדם שאין לו הנייה במותו". מכאן שאין רבי ישמעאל מחלק בין מת ישראל לבין מת נכרי לענין איסור הנאה. ר' יודן, שסבר אחרת, לא הזכיר אותה הברייתא. יתכן שהוא סבר שישנה מחלוקת תנאים בין

ר' ישמעאל לבין ר' שמעון - התנא במשנה שאליה הוא מתייחס בדבריו בירושלמי מסכת שבת הנ"ל - ושהוא העדיף את שיטת ר' שמעון.

אין התייחסות ישירה לשאלה זו בבבלי. יש הלומדים מהסוגיא בבכורות מ"ה ע"א, ששם מובא מעשה בתלמידי רבי ישמעאל ששלקו זונה שנתחייבה מיתה למלכות ומצאו בה רנ"ב איברים, את הדין שמת נכרי מותר בהנאה. ומכיון שרבי ישמעאל לא מיחה ביד תלמידיו, יש הלומדים שאין בכך איסור. על סוגיא זו כתב החתם סופר (יו"ד סימן של"ו): "האי שפחה עמלקית היתה דמותר בהנאה או אפילו שפחה כנענית של ישראל". לענין סוגיא זו, למותר להעיר שאין ללמוד ממנה שמותר להתייחס אל זונה או אל גופתה בצורה משפילה, שהרי כל חובת הקבורה ואיסור הלנת המת נלמדים במקור מדין חובת התייחסות נאותה דוקא להרוגי בית דין, אלא מה שכן ניתן ללמוד מהסוגיא הוא שעוד בזמן התלמוד בוצעו ניתוחי מתים ע"י חכמים כדי ללמוד את חכמת הרפואה ובפרט את תורת האנטומיה. ועוד, מדובר בסוגיא זו כאמור בתלמידי ר' ישמעאל וכבר ראינו מהברייתא בירושלמי ב"ק פ"א ה"א שר' ישמעאל בודאי סבר שאיסור הנאה מן המת חל גם על מת נכרי, כך שלא יתכן שר' ישמעאל לא התנגד לניתוח הגופה מהטעם שהאשה היתה שפחה עמלקית או כנענית. ולענין זה ראה ניתוח מעמיק של הרב אליעזר ברקוביץ במאמרו "בירור הלכה בדין ניתוחי מתים", סיני ס"ט (תשל"א), עמ' מ"ה, ובעיקר עמ' נ"ו-ס"ה, שם הוא מסיק (בעמ' ס"ד), כי "הרמב"ם הראב"ד, הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והרא"ה כולם סוברים שאין לחלק בין מתי ישראל ומתי נכרים...". בתוספות בב"ק י" ע"א, ד"ה שהשור, נאמר שמת נכרי מותר בהנאה, וכן כתב הרשב"א בתשובותיו חלק א', סימן שס"ה. אך, לעומת זאת, פסק הרמב"ם בפרק י"ד מהלכות אבל, הלכה כ"א, "המת אסור בהנאה כולו" ולא חילק בין ישראל לבין עכו"ם. נושאי כליו של הרמב"ם נחלקו אם כוונתו היתה לכלול מת עכו"ם או לא. הרדב"ז קבע (שם) שהרמב"ם התכוון לכלול עכו"ם באיסור, ואילו המשנה למלך (שם) קבע שאיסור הנאה מן המת חל רק לגבי מת מישראל מכיון שהגזרה השווה המלמדת את האיסור נלמדת ממרים, ורק "בן ברית" כמרים נכלל באיסור. משתמע מלשון בעל השלחן ערוך (יו"ד שמ"ט:א') שמת עכו"ם ותכריכיו אסורים כמת ישראל. וראה ביאור הגר"א ביו"ד שם לסיכום השיטות בענין. וכך פוסק בעל שבות יעקב (חלק א',

סי' פ"ט). לנוכח חילוקי הדעות בענין זה, ולמרות פסקים של פוסקים חשובים, וביניהם הרב משה פיינשטיין (אגרות משה, יו"ד, סי' רכ"ט), הקובעים שיש לחלק בין מת של ישראל לבין מת של נכרים, די לנו באלו הקובעים שאין חילוק בין ישראל לבין נכרי כדי לקבוע להלכה שאין לחלק בין מת ישראל לבין נכרי לענין איסור הנאה מן המת, ולקבוע שהכלל שקבע ר' עקיבא באבות (גי' י"ד) "חביב אדם שנברא בצלם", חל על "כולהו חיי" ולא רק על ישראל.

18. ראה פסקי עזיאל הנ"ל, סימן ל"ג, סעיף ג' שם נאמר: "ומזה מוכח שההסתכלות אינה חשובה בגדר הנאה וכמו שהוכיח יפה הרה"ג הג' מהרת"א בספרו מלכי בקדש". וכן ראה הרב שלמה גורן הנ"ל (לעיל, הערה 10), עמ' ט"ז-כ"ז; וברקוביץ, הנ"ל (לעיל באמצע הערה 17).

18א. ראה הערה 11 לעיל.

19. ראה ספרי דברים, פיסקא רכ"א, מהד' פינקלשטיין, עמ' 254.

20. לשיטת הרמב"ן בפירושו לדברים כ"א: כ"ב, מצוות הקבורה חלה גם על נכרי וזאת מפאת האיסור של "ולא תטמא את אדמתך".

21. תוספות יום טוב לשבת י': ה'; נודע ביהודה, מהדורה קמא, יו"ד, סימן כ'.

22. משנה למלך, הלכות אבל י"ד: כ"א.

23. ראה תשובתו הנ"ל של הרב חיים דוד הלוי (לעיל, הערה 15); וראה שו"ת מהר"ם שיק, יו"ד, סי' שמ"ז, שם נפסק שאין למלא צוואתו של המת בענין זה בגלל שחובת הקבורה היא מהתורה, אלא אם כן יש חולה לידו שניתן להצילו על ידי הניתוח. ויש דעה דומה שנחל אשכול לספר האשכול, ח"ב, עמ' 117 ואילך, וכן בשו"ת זכר שמחה, סי' קנ"ח.

24. ראה חוק האנטומיה והפתולוגיה הנ"ל (לעיל, הערה 2), כפי שתוקן בשנת תשמ"א, סעיף 5.

24א. כלומר, הדם שיצא ברגע של יציאת הנפש - ראה הש"ך, הט"ז ובאר היטב ליוורה דעה שס"ד: ד'.

25. רמב"ם הלכות אבל י"ב: א'; שו"ע יו"ד שמ"ח: ב'-ג'.

26. ראה למשל הרב גורן הנ"ל (לעיל, הערה 10), בעמ' כ"ו, שכותב: "אבל מי שמנדב גופו לביה"ס לרפואה, פירושו של דבר שמצוה שלא לקבור אותו לפחות שנה תמימה... הרי יש בזה איסור של לא תלין...", ולמרות זאת הוא כותב בסיכומו של ענין, בעמ' כ"ז: "אין בכחנו לאסור על הסטודנטים הדתיים

מללמוד רפואה בגלל החשש משלשת האיסורים הכרוכים בנתוחים שלאחר המוות שהם: ניוול המת, הלנת המת, ואיסור הנאה מהמת...".

27. גם בענין איסור ניוול המת ישנה מחלוקת אם איסור זה חל לגבי גוי או רק לגבי ישראל. הרב קוק (דעת כהן, סי' קצט) פסק שיש דין מיוחד של איסור ניוול לישראל - אבל כאמור (לעיל, הערה 17) יש חולקים עליו ויש לדחות את גישתו. המחלוקת בענין זה נובעת מחילוקי הדעות שבין רש"י לבין הרמב"ן לגבי פירוש הפסוק "כי קללת אלהים תלווי" (דברים כ"א: כ"ג). לדעת רש"י מדובר בישראל שהם בניו של האלהים, ואילו לדעת הרמב"ן מדובר גם בעכו"ם, כי יהושע הוריד את נבלת מלכי כנען עד הערב (יהושע ח': כ"ט; י': כ"ו-כ"ז).

28. רש"י לסנהדרין מ"ו ע"ב, ד"ה משום; טור יורה דעה סימן שמ"ח בשם הרמב"ן.

29. סנהדרין מ"ה ע"א; חולין י"א ע"ב; בבא בתרא קנ"ד ע"א-קנ"ה ע"א; ערכין ז' ע"א.

30. ראה למשל הרב שאול ישראל, התורה והמדינה, קובץ ה'ו' (תשי"ג-תשי"ד), עמ' רכ"ד.

31. ד"ה מיתה יפה.

32. לדעתו, בהסתמך על ההלכות שבב"ק ס' ע"ב שאסור להציל עצמו בממון חברו לענין מלחמה, וכן על ענין רודף בב"ק קי"ז ע"ב, אין פיקוח נפש דוחה איסור גזל. למרות זאת הוא מתיר ניתוחי מתים במקרה של פיקוח נפש, אם המת מחל על הפגיעה בכבודו בעודו בחיים. ואכן יש פוסקים המתנגדים באופן עקרוני לניתוחי המתים, אך למרות זאת קובעים שמותר לבצע אותם אם המת עצמו ציוה על כך בחייו. כך למשל נפסק גם בשו"ת בנין ציון, סי' ק"ע-קע"א.

33. ראה למשל שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן של"ו; שו"ת יביע אומר, ח"ג, יו"ד, סימן כ"ג.

34. הרב אליעזר ברקוביץ הנ"ל (לעיל, באמצע הערה 17), עמ' מ"ז.

35. ראה האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ח, עמ' 467.

36. הרב גורן הנ"ל (לעיל, הערה 10), עמ' כ"ב-כ"ג.

36א. שם, עמ' כ"ז.

37. ראה מלכי בקודש, ח"ג, שאלה ד' והתשובה לשאלה ד'.

38. והשוה גירסת רש"י שם: "נתנה רשות לרופאים לרפאות".
39. ועיין בביאור הגר"א ליו"ד שם ס"ק ז'. שם נאמר שיש במצוה זו משום השבת אבדת גופו.
40. בנוסף לחובה ההלכתית להביא לקבורה את כל חלקי הגוף לאחר תום תקופת התרומה, מעוגן הסדר זה כיום גם בחוקי המדינה בחוק האנטומיה והפתולוגיה (לעיל, הערה 2), אם כי ניתן לפי החוק לקבל תרומת גוף אף לצמיתות.
41. גם אם היינו פוסקים על פי המחמירים שתרומת הגוף אסורה לכתחילה, ברור שבדיעבד יש חובה לקבור את המת הנידון בבית קברות יהודי, וזאת משום שחובת הקבורה ואיסור הלנת המת נלמדים מהטיפול הנדרש לפי התורה דוקא בהרוגי בית דין. ואם יש מצוה לקבור הרוגי בית דין, קל וחומר בנידון דידן, שהנפטר תרם את גופו לבית ספר לרפואה על מנת להציל חיי אחרים! ואם תאמר ששנינו במסכת שמחות (ב' ח'), מהד' היגער, עמ' 106, ומשם ביורה דעה שמ"ה ה'): ש"כל הפורש מדרכי ציבור אין מתעסקין עמו לכל דבר...". יש לומר שאין זה קשור לענייננו כלל וכלל. הרי שם מדובר בביטול מנהגי אבלות במקרה שהנפטר "פרש מדרכי ציבור", ואילו כאן אנו עוסקים בחובת הקבורה, וממילא אין כאן פרישה מדרכי ציבור, כי כבר ראינו שיש פוסקים הרואים בתרומת הגוף לבית ספר לרפואה מעשה חיוני על מנת לשמור על בריאות הציבור. ולכן יש חובה הן לקבור את המת הנידון והן להתאבל עליו.
42. הרב יעקובוביץ, הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 65.
43. תודתי לרב פסח שינדלר שהיפנה את תשומת לבי למקור זה.
44. שמונה פרקים לרמב"ם, בתרגום ר' שמואל אבן-תבון, פרק ה'.

נספח

הצעות לתפילות או לכוונות להיאמר לפני ניתוח מתים

1. תהילים צ': א', ט"ז- י"ז :

אדני, מעון אתה היית לנו בדור ודור... יראה אל עבדך פעלך, והדרך על בניהם. ויהי נעם אדני אלהינו עלינו, ומעשה ידינו כוננה עלינו, ומעשה ידינו כוננהו.

2. תהילים קכ"א: ז'-ח' :

ה' ישמרך מכל רע, ישמר את נפשך. ה' ישמר צאתך ובואך מעתה ועד עולם.

3. תהילים ט"ז: ח' :

שיויתי ה' לנגדי תמיד, כי מימיני בל אמוט.

4. מתוך העמידה :

אתה גבור לעולם אדני, מחיה מתים אתה רב להושיע. מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים, סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים ומקים אמונתו לישני עפר. מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך, מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה. ונאמן אתה להחיות מתים.

5. תרגום חופשי של A Recitation for Students of Anatomy מאת דני סגל :

סלח/י לנו

מחל/י לנו

על הדבר שאנו עומדים לעשות.

תפילתנו שלא תסבול/תסבלי בגללנו.
יהי רצון שמעשה ידינו לא יפגע בכבודך.
איננו מתכוונים להרע.

חלילה לנו זכרוןך למחות.
זכרך ישאר חרוט בזכרונו
כל ימי חיינו
כרופא/ת חולים.

נעימה ונחמד/ה אפילו במותך,
מורינו/מורתנו
תנוחי בשלום.

6. בקשה שנתחברה על ידי הרב שמחה רוט:

הנני מוכן ומזומן/מוכנה ומזומנת לקיים מצות עשה של רפואת האדם, כמו שכתוב בתורה: "ורפא ירפא"; ובא בקבלה "מכאן שניתן רשות לרופא לרפאות"; והובא להלכה: "נתנה התורה רשות לרופא לרפאות, ומצוה היא, ובכלל פקוח נפש הוא". אשר על כן הנני בא/באה לנתח את המת, כדי להכשיר את עצמי במלאכת הרפואה, ולהרבות חכמה ודעת, ובשכר זה יחיו חולים רבים ולא ימותו. רבון כל העולמים, אל אלהי הרוחות לכל בשר, אשר בידך נפשות החיים והמתים, מלא-נא לבי יראת כבוד כלפי הגויה הזו, לבל אשכח ולו לרגע קט, שהיא היתה הארמון המפאר שבו שכנה נשמת המת עד הסתלקותה ממנו לחיי עולם. ויהי רצון שמצוה זו של זיכוי הרבים תעמד לנשמת הנפטר/הנפטרת, ובשכר זה תהיה נפשו/נפשה צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקי עולם. וכן יהי רצון. אמן ואמן.

תהא נשמתך צרורה בצרור החיים.